

FRAZER-ÍMREGH MONIKA FORDÍTÁSA

**Luther Márton zsoltármagyarázatai, melyeket
Wittenbergben, a teológus hallgatók számára adott elő**
(részlet)

Jézus oltalmazzon!

A kiváló Frigyes fejedelemnek,¹ a Szent Római Birodalom fővezérének, választófejedelemnek, Szászország hercegének, Misna bárójának, Thüringia tartománygrófjának, kegyelmes patrónusának Luther Márton üdvözlését küldi

Úgy tűnik, okosan és helyesen cselekednek azok, akik tanulmányaikat és tehetségük gyümölcseit az előkelőségeknek címzik és ajánlják, s ily módon szereznek műveiknek tekintélyt és oltalmat a balsors ellen (mely egyáltalán nem látható előre számukra), hiszen olyan a világ, hogy lehet valami a legjobb, mégis igen könnyen az irigység és a rosszakarók bosszújának martalékává válhat. Ezért van, hogy még a színvonalas műveknek is, tehát azoknak, amelyekben megmutatkozik a szerző tehetsége és műveltsége, minthogy kétség kívül kitűnőek és a lehető legnagyobb figyelemre méltóak, nem kevésbé van szüksége saját Maecensaiskra és Augustusaiskra (olykor még Odysseusaiskra is), akik elefántcsont jogarukkal lesújtanak a Thersitésekre.² Egyesek számára az lehet a megszólítás indítéka, hogy nevük örökévalóságával és hírnévvel ajándékozzák meg azokat, akikhez írnak, azt is szem előtt tartva, hogy az utókort ugyanazon erény példájával lelkesítsék és buzdítsák, amelyet dicsérnek. Némelyeknek az a célja, hogy megajándékozzák jótevőjüket, és valamiképpen viszonzozzák jótéteményüket azok számára, akik kedvezően fogadták őket, így mutatván ki hálájukat. Ezen körülmények közül azonban, kiváló Fejedelem, egyik sem igaz rám. Először is, mivel tisztában vagyok veled, hogy művem nem érdemli meg, hogy patrónusra leljen, és e téren vagyok oly szerencsés, hogy legalább a tudatlanságomnak a tudatában legyek. Ha pedig oly kiváló lehetnék, hogy művem méltó lehetne arra, hogy valakinek ajánljam, akkor sem szeretnék annyira aggódni, hogy patrónus oltalmazza azt. Sőt, miután megtanultam a Szentírásból, hogy milyen félelmetes és veszedelmes dolog Isten egyházában szólni és azok között beszélni, akiről tudnod kell, hogy a végítélet napján a bíráid lesznek

¹ III. Frigyes (1463–1525).

² Thersités a Trója alatt harcoló görögök egyike, rútságáról és becsmérő szájáról vált ismertté. Vö. *Ílias*, II, 211–277.

(hiszen e jelenlegi rágalmozóimtól nem annyira félek), még hozzá a mindeneket látó Isten jelenlétében, az angyalok által szemlélve, minden teremtmény füle hallatára, kik Isten szavára figyelnek (úgy kell ugyanis hinnünk, hogy – az embert és az ördögöt kivéve, akik hálátlanságukban megsüketültek – minden tiszteli Isten szavát, aki mindent teremtett), semmire sem vágnám jobban, mint hogy hallgathassak, s hogy amit meggondolatlanul mondtam, mindenki emlékezetéből kitöröljem. Bárdolatlan és szörnyű dolog ugyanis Istent okolni minden egyes haszontalan szóért.³ S hiszen nem is tart meg a szólás szolgálatában semmi egyéb, mint az isteni akaratnak való engedelmesség; soha nem a saját akaratomból léptem oda egészen a mai napig, minthogy mindig is rettegtem ettől. Így hát miféle hírnevet, miféle dicsőséget, nevének mely örökkévalóságát remélhetné tőlem kiváló Uraságod? Hiszen magad ráadásul olyan fejedelem vagy, aki azontúl, hogy minden fejedelemhez illő tehetséggel ékes, még a tudományok és a tudósok rendkívüli szeretete által is oly nagy nevet és dicsőséget szerzel magadnak, hogy nem is Appión neked, hanem te szerzel halhatatlanságot Appiónnak és mindazoknak, akik téged ünnepelek. Ki ne tudná, hogy Frigyes fejedelem a tudományok előmozdításában minden egyes fejedelemnek példát adott? Kiválóan tud már görögül és héberül a te Wittenberged egyeteme, s a szabad művészeteket Minerva hathatósabb támogatásával tanítják, mint mindezidáig. Krisztus tiszta teológiája diadalmaskodik, szinte nincs is olyan kérdés vagy vélemény, amelyet az emberek ne tennének vagy ne vetnének fel. Mindez a te irányításod, a te támogatásod, a te oltalmad védőszárnyai alatt történik. Bárcsak az egyházi főméltóságok, akiknek ezekben a dolgokban a leginkább a világi fejedelmek előtt kellene járniuk, legalább a világiak példáját utánoznák, hiszen épp ilyen mértékben apad az egyház befolyása és hatalma.

Ám mégis, mit adhatnék ajándékba bőséges jótéteményeid fejében, melyekkel, bár meg nem érdemeltem, elhalmoztál? A te költségeden rótták esztelen fejemre azt a hivatalt, hogy nyilvánosan szerepeljek, amit ugyan szégyenlek, mégis viselnem kell, mivel így akarják azok, akik számára megfelel, hogy engem hallgassanak. Ám ez a csodabogár (jómagam), mely ugyan csupa jóakaratból született, mennyi gondjába, fejtörésébe, költségébe és végül mennyi veszélyébe került Uraságodnak? Tudja az egész fejedelemség, hogy Te sokkal jobban aggódtál értem, mint én magamért. Én vakmerően elvettem a sulykot, mindig készen arra, hogy a végsőig elmenjek, felkészülve a következményekre – ez alkalommal is abban reménykedtem ugyanis, hogy mások tanítása alól felmentve talállok egy csendes zugot magamnak, miután otthagytam a számomra gyűlöletes nyilvánosságot. Ám mégis megmaradt fenséged szolgálata. És midőn azt kívántam, hogy szenvedjem el, amit azok nekem okozni vágytak, mindkettőnk kívánsága teljesült, de itt még nem lett vége. Mindazonáltal ez az esemény azon név akarata, mely minden keresztény számára a legterhesebb kell, hogy legyen – Krisztus egyházában ugyanis egyesek olyan arcátlanul merészek, hogy az egyház tiszteletre méltó hatalmának neve alatt rútnak

³ Mt 12,36.

vágyaiknak szereznek érvényt. S a püspökök közül minél jámborabb, jószívűbb, műveltebb valaki, ezek a csaló gonosztevők annál nagyobb csoda előmozdítását ígérik maguknak az ő neve alatt. Hisz a nyilvánvaló hazugságok tömkelegében ez csak egy jelentéktelen eset, melyben X. Leó szent nevét egyetlen kis szerzetes megfélemlítésére és kegyetlen zsarnokságuk megszilárdítása céljából megszenteltették és bemocskolták. Ámbár ezen sem kell nagyon csodálkozni, ha egyszer vannak, akik a pápa nevét kiárusítják és hazug dolgokra bitorolják. Ugyanezt tették az ő főpüspökeik, a hamis próféták, az ál-apostolok, az ál-Krisztusok, akik még Isten és Krisztus szent nevét is saját hazugságaik szolgálatába állították. Így hát Isten csodálatos kegyelmének köszönhető, hogy a Római Egyház tisztelete fennmaradt, és a pápa megbecsülése is megőrződött. S a haszonleső ármánykodókkal békésen és sikerrel szálltak mindeddig szembe, hogy végre-valahára megtanulják: Isten él még és uralkodik, s a szemfényvesztőket megtréfálja. Tehát ez az Isten az, s urunk Jézus Krisztus, akié egyedül minden, amit benned, kiváló Fejedelem, csodálunk, s kívánjuk, hogy érdemeidet ismerje el magáénak, növelje és őrizze meg örökké. Így rovom le beszédem révén hálámat, mivel egyébire nem telik tőlem.

Ennélfogva, annak, hogy zsoldármagyarázataimat kiváló Uraságod nevében kívántam kiadni – bármilyenek is ezek, egy biztos, hogy magyarázatok (értelmezésnek vagy kommentárnak nem merném nevezni őket, mivel tisztában vagyok saját erőfeszítéseim szerény gyümölcseivel) – semmi más oka nem volt, mint szeretetem. Tudomásom van róla ugyanis, hogy szíved mily nagy kedvet és gyönyörűséget talál a Szentírásban, és szívem (hogy Debóra⁴ szavaival éljek) az ilyen fejedelmeket kedveli. S miért ne említsem szeretetem tárgyát, amire itt gondolok, hogy lássák azok, akik folyton a Szentírásra hivatkoznak, milyen messze áll az álszent a valódi teológustól? Elmondta nekem egykoron Krisztusban tisztelendő atyám, Johann von Staupitz,⁵ hogy midőn Uraságodnál tartózkodott, s azokra terelődött a szó, akik a nép előtt szónokolnak, akkor te azt mondtad (ami méltán dicséri éleslátásodat), hogy azok a beszédek, melyek az emberek okoskodásán és tanulmányain alapulnak, szörnyen unalmasak, és a mi ügyeinket illetően erőtlenek és alkalmatlanok a meggyőzésre, mivel semmi olyan okos érvet nem lehet felhozni, amelyet egy újabb furfangos okoskodás ne tudna megcáfolni. A Szentírás viszont egyedülálló, oly hatalmas a tekintélye és az ereje! És a mi szolgálatunk előtt is hangozzék el, hogy a vita majd minden mesterfogását elejtve és megsemmisítve sürgessen és kényszerítsen, hogy mondjuk: soha nem az ember szólalt így meg, ez Isten ujjá. Nem úgy tanít ugyanis, miként az írástudók és a farizeusok, hanem mint aminek hatalma van. Mikor ő [Staupitz] készségesen elfogadta ezt a véleményt, akkor te kérted, hogy adja rá a kezét és ezt mondtad: „Ígérd meg nekem, hogy ezt örökké így fogod gondolni!” Könyörgöm, nem ez a beszéd s vélemény illenék a szentséges pápához

⁴ Bírák 5,9.

⁵ Johann von Staupitz (1460–1524), az erfurti Ágoston-rendi kongregáció főnöke, Luther gyóntatóatyja. Ő ajánlotta Luthernek, hogy hittudományi tanulmányokat folytasson, és ő helyeztette át 1508-ban Wittenbergbe. Valószínűleg Luther 1510-es római útját is ő indítványozta.

is? Annál is inkább, mert nemcsak a beszédből, de a hajlandóságból is világosan megismerszik a szív szava. Miért? Talán még nem látjuk, kik az igazi teológusok? Szégyelljék magukat a teológusok és a jogászok, főként azok, akik számára a Szentírás szinte nevetségszámba megy, s akik végtelen sok toldott-foldott magyarázatukban ártalmasan hízelegnek azoknak, akik bármit is mondtak – azt akarják, hogy mindaz Isten szavának tűnjék. Hiszen Szent Jeromos is panaszkodnék, ha Krisztus ezt mondta volna Péternek: Tanácsolj, taníts, oktass! – és nem azt, hogy „Legeltesd az én juhaimat!” – azaz, hogy add át nekik, ami táplálja őket. Márpedig egyedül Isten szava táplálja őket, és nem az emberek vélekedése és nézetei.

Továbbá, miként helyesen mondtad: semmit nem lehet olyan agyafúrtnan állítani, hogy aztán ne lehessen megcáfolni. Ezt jól mutatja az a sok nyomorúságos fáradozás, amellyel az emberek pártokra szakadva az idejüket vesztegetik: Duns Scotus, Aquinói, Albert hívei, a maiak és mindenki. Bevallom, a fenti szívderítő történet indított arra, kiváló Fejedelem, hogy igen kedveljelek. Hisz ha hallom valakiről, hogy a Szentírás rajongója, bár nem is tudom, ki az, nem tudom nem kedvelni, gyalázóit és becsmérítőit pedig nem tudom nem gyűlölni. Úgyhogy mindkét irányban alig tudom fékezni indulataimat, s barátaim szerint ilyenkor harapós kedvű vagy fennhéjázó vagyok. Ám panaszkodjanak rám, ahogy akarnak, nevezhetnek gonosznak vagy jónak, első vagy második vagy harmadik szándék, sőt jelentés szerint (nehogy valamit elvételtek az ő dialektikájukban), a teológia kincsét soha el nem veszik tőlem, sem annak szeretetét ki nem oltják, Krisztus úgy segítsen! Tudom, mit köszönhetek a skolasztikus filozófiának, s tudom azt is, mivel tartozom neki, de örülök, hogy kiszabadultam belőle, és hálát adok uramnak, Krisztusnak. Nem lehet, hogy tanítsák nekem, hiszen ismerem, nem lehet, hogy megbarátkoztassanak vele, mert nem akarom.

Engedd meg tehát, kiváló Fejedelem, és add meg szeretetemnek, hogy e könyvecskét Uraságod neve alatt adhassam ki! Immár másodszer adok elő Wittenbergben a Zsoltárokról, nagyszerű hallgatók sürgetésére és igénye szerint, kiknek, nem tagadhatom, adósa vagyok. Azonban úgy adom elő, hogy nem szeretném, ha bárki azt feltételezné rólam, ami még senkinek sem sikerült a legszentebb és legtudósabb atyák közül sem: azaz a zsoltárokat minden tekintetben a megfelelő értelem szerint megérteni és tanítani. Elég, ha legalább néhányat és ezeket is részben megértettem. Sok dolgot megtart magának a Szentlélek, melynek mi mindig tanítványai maradunk, sok mindent csak megmutat, hogy magához vonzzon, sok mindent átad, hogy megindítson. És ahogy Szent Ágoston világosan megmondta: soha senki nem beszélt úgy, hogy azt mindenki minden tekintetben értette volna, egyedül maga a Szentlélek az inkább, amely minden szó megértésével rendelkezik. Amiért is őszintén meg kell vallanom tudatlanságomat, s hogy nem rendelkezem a zsoltárok kellő megértésével, még ha nem is kételkedem abban, amit átadok. Hiszen mindazok a dolgok, amiket Szent Ágoston, Jeromos, Athanasios, Hilarios, Kassiodóros és mások a zsoltárokról előadtak, a legnagyobb mértékben igazak, de olykor egyáltalán nem szó szerinti értelemben kell venni őket. S ez az én második előadás-sorozatom is jelentősen különbözik az elsőtől, hisz nincsen olyan könyv a

Bibliában, mely engem jobban foglalkoztatott volna, míg arra az álláspontra nem jutottam, hogy senki értelmezését sem kell elvetni (csak hithű legyen), hacsak a viszonzás törvénye értelmében nem akarja valaki, hogy visszautasítsák. Az egyik szerzőnél néhány dolog hiányzik, másnál több, s úgy látom, Szent Ágoston is kihagyott egyet s mást, viszont tudom, hogy mások sok dolgot észrevesznek majd, amit én nem. Mi más marad tehát hátra, mint hogy kölcsönösen segítsük egymást, és a tévedőknek megbocsássunk, minthogy mi is tévedtünk máskor, vagy tévedni fogunk? Nehogy az emberek azon legutálatosabb és legocsmányabb fajtájába soroljanak minket, akik, jóllehet szinte semmit nem tudnak úgy elvégezni, hogy azon ne lenne valami kifogásolnivaló, ha valakit, aki jobb náluk, valami csekélységen rajtakaphatnak, diadalmas győzelmet remélnek. Meg vagyok róla győződve, hogy esztelenül vakmerő az, aki azt merészeli mondani magáról, hogy a Szentírás valamely könyvét teljes egészében megértette. Sőt, ki merészelné feltenni, hogy bárki egyetlen zsoltárt egészen megérthetne? A mi életünk kezdet és indulás, nem vég. Az a jobb, aki közelebb jut a Szentlélekhez. Ha elértem a Holdat, azért még nem fogom úgy gondolni, hogy megragadhatom a Napot, de a kisebb égitesteket sem fogom megvetni. Vannak lépcsőfokok az életben és a cselekvésben, miért ne lennének a megértésben? Az apostol szerint dicsőségről dicsőségre alakulunk át.⁶ És hogy elmondjam, hogy áll a dolog, csak azoknak segítek, akik ezt nem tudják, és kívánják, azután legalább azt érdemes lesz előadnom, amivel tanulmányaimban magamban és hallgatóimmal foglalkoztam, s jobb, mint ha a Bölcsességek könyvéről tücskötbogarat összehordanék. A következő könyv [ti. a Zsoltárok] tartalma ugyanis véleményem szerint különbözik a többiétől. A többiben ugyanis szóban és példák alapján kapjuk a tanítást, hogyan cselekedjünk, ez pedig nemcsak útmutatást ad, hanem annak módját és gyakorlatát is megmutatja, mellyel az ígét beteljesíthetjük, s a példát utánozhatjuk. Nincs ugyanis hatalmunkban Isten törvényét betölteni vagy Krisztust utánozni, azonban imáinkban kérhetjük és kívánhatjuk, hogy megtegyük és utánozhassuk – ha pedig sikerült, akkor dicsérjük az Urat és adjunk hálát. Hiszen mi más lennének a zsoltárok, mint az Úr dicsérete és a hozzá való beszéd, tehát a himnuszok könyve? Így hát Isten magasztos szelleme, az árvák atyja és a gyermekek tanítója, midőn azt látja, hogy még azt sem tudjuk, mit és hogyan kellene kérnünk, ahogy az apostol mondja, megsegít minket gyengeségünkben a tanítók módjára,⁷ akik a gyermekek számára megfogalmazzák a leveleket vagy beszédeket, amelyeket szüleikhez kell írniuk. Így szánkba adja azokat a szavakat és érzéseket e könyvben, melyekkel mennyei atyánkat megszólíthatjuk és imádkozhatunk azokat a dolgokat illetően, amelyekről a többi könyvben tanítást adott, hogy tegyük és utánozzuk azért, hogy az ember semmit ne nélkülözzön, ami üdvéhez szükséges lehet. Ily hatalmas Isten gondoskodása és jóakarata irányunkban. Áldott az ő neve mindörökké, őbenne éljen és viruljon kegyelmes Uraságod most és mindörökké. Amen. Wittenberg, 1519. március 27.

⁶ 2Kor 3,18.

⁷ Róm 8,26.

*A teológusokhoz
Philipp Melanchthon üdvözlését küldi*

Örömmel köszöntelek titeket, teológusok, sőt, inkább az egész kereszténységet! A tudomány, főként az, amelyik a hitre vonatkozik, csodálatos módon és nagy sikerrel gyarapodott az utóbbi időben, szinte újjászületett, jóllehet mindeközben hangosan ellenezték és tüzzel-vassal hadakoztak ellene azok, akiknek a tudomány hanyatlását és a vélekedések e hamis teológiáját köszönhetjük. S ezért jámbor lélekkel felismerjük és magasztaljuk e mennyei pártfogást, melynek révén az egyház, mely négyszáz éven át babiloni fogságban szolgált, úgy tűnik, végre a kereszténység szabadságának reményét csillantja fel. Tudniillik, ha emlékezetem nem csal, az egyházban egyetlen baj sem volt hatalmasabb és általánosabb, mint ez: az evangéliumok tanulmányozását már-már elhagyva szörszálhasogatást tanultunk, tanulmányaink során az esetek szabályaiban és az úgynevezett fő pontokban addig forgolódtunk, hogy még öregkorunkban sem jutott időnk Krisztus tanítására. Azt meg sem merem említeni, hogy sok iskola mennyire távol került az apostoli életmódtól, hogy az üdvös rendeleteket és az igazán keresztényi béke jelképeit szinte egy intézkedéssel az elméleti tudnivalók sorába szorították be. És még sok efféle dolog történt. Azonban tőlük Isten jóindulatából azok oltalmaznak meg minket, akik a tiszta és hamisítatlan teológiát újra felélesztik. A rotterdami Erasmusnak köszönhetjük úgy a görög, mint a latin nyelv tanulmányozását, és neki köszönhetjük, hogy más egyébről ne is szóljak, az Újszövetség magyarázatokkal ellátott olvasatát, neki köszönhetjük Jeromost is. Sokan hálásak hébertudásukért Capniónak.⁸ Dicséret illeti mind a görög, mind a héber stúdiumaik miatt Wolfgang Fabriciust⁹ és Johannes Oecolampadiust.¹⁰ A skolasztika néhány szellemtelen nézetét Andreas Karlstadt¹¹ cáfolta meg, ugyanolyan híven, mint amekkora gonddal. S miért kellené valamennyiüket felsorolnom? Minden egyes kiválóság közülük sok mindent ír szerte a világon, ami újra az Újszövetség tanulmányozására sarkallhatja a jólelkű embereket. Úgy vélem, azok teszik a legtöbbet, akik a Szentírás magyarázatával

⁸ Capnio vagy Kapnio Johannes Reuchlin (1455–1522) ragadványneve. Német filozófus, humanista, jogász és diplomata, s az első jelentős keresztény hebraista.

⁹ Wolfgang Fabricius Capito, (1478–1541) német reformátor. 1515-től Bazelben volt lelkipásztor, ahol megismerkedett Zwinglivel, s Lutherrel is ekkor kezdett el levelezni. 1519-től Mainz érseke lett, Strasbourgban halt meg.

¹⁰ Johannes Oecolampadius (Weinsberg 1482 – Bazel 1531), svájci teológus, reformátor. Bolognában és Heidelbergben tanult, előbb jogot, majd teológiát. Stuttgartban Reuchlintól görögöt tanult, hébert egy másik tudóstól. Bazelben való papi szolgálata alatt Rotterdami Erasmusszal került kapcsolatba, akinek az Újszövetség-kiadásában segédkezett. Luther írásainak hatására vált reformátorrá, később (1529-ben) az úrvacsora kérdésében vitázott is vele a marburgi kollokviumon.

¹¹ Andreas Rudolph Bodenstein, született Karlstadtban, innen e ragadványneve, Karlstadt (1480–1541). Teológus, reformátor. Itáliai egyetemeken tanult, 1508-tól Wittenbergben lelkészkedett, 1517-ben Lutherhez csatlakozott. 1521 után a zwickaui rajongókkal képprombolásra, az oltárok ledöntésére buzdította a népet, Lutherrel az úrvacsora kérdésében vitázott.

foglalatoskodnak, s köztük is azok a leginkább, akik azokat a könyveket értelmezik, amelyek bár messze a legfontosabbak, mégis általában a legkevésbé értik őket. Nem azt mondom, hogy a szent és kánonbeli könyvek közül ne lenne mind ugyanolyan jelentős számomra; ám rendszerint egyes könyveket gyakrabban olvasunk, más könyveknek pedig olyan a felépítése, hogy a többihez mintegy összefoglalásként vagy értelmezésként szolgálhatnak. Példának okáért Pál levelei közül a rómaiakhoz írt levél célja mintegy az, hogy – mint a görögöknél Hermés – a többihez megmutassa az utat. Hasonlóképpen egyes könyvek más könyvekre tartalmaznak utalásokat mind az általános gyakorlat, mind a témák sora szerint is. Egyébiránt valamenynyit ugyanolyan tekintéllyel bír. Ily módon a Zsoltárok megelőzik a Szentírás többi könyvét, nemcsak az egyházban való mindennapi használatuk miatt, hanem azért is, mert egész vallástörténetünket át- meg átszövik. Továbbá a jóslatok a Megváltó Jézusról, a népek elhívásáról, Krisztus egyházáról oly világos énekekben szólnak, hogy e dicsőségben is messze megelőzi Dávid a többi prófétát. Végül, ha a múlt eseményeinek elbeszélései és a törvények tárgyában kívánunk ismereteket szerezni, akkor ugyancsak Dávidtól kapjuk a történelem erejét és érvényét, s ez ébreszti fel lelkünket a Zsoltárok harmóniájára, és buzdítva emel fel bennünket s ragad a mennyekbe. Ezt adják a Zsoltárok mintegy ajándékba, hogy a szent történelem példáit úgy adják elő, hogy azzal lelkünk minden nyugtalanságát megbékítik. Mit ér ugyanis tudni, hogy a világot Isten teremtette, miként a Teremtés könyve elbeszéli, ha nem csodálhatjuk a teremtő könyörületességét és bölcsességét? Továbbá mit érne tudni azt, hogy Isten könyörületes és bölcs, ha nem vésed a kebledbe, hogy veled könyörületes, veled igazságos és veled bölcs? Ezt jelenti az, hogy igazán ismerjük Istent. S Isten megismerésének e végső módjára a filozófia nem tehetett szert: ez a keresztények sajátja. Márpedig ezt a gyönyörűséget csepegteti a hívők lelkébe a zsoltárok szelleme, és ez az a mennyei harmónia, amelyet Isten szelleme ad meg. Semmi nincs, amivel a régi pogányok így büszkélkedhetnének, sem az eposzok, sem Orpheus himnuszai fel nem érhetnek ezekkel az énekekkel – semmi más nem hozza oly közel az emberek lelkét az éghez, hogy egészen Istenivé alakítsa. Luther Márton ezért világította meg kommentárjaival a szent énekeket, akit itt szeretnénk a tudósoknak jó szívvel ajánlani, mivel, jóllehet sokan mások írtak már Dáviddal kapcsolatban, mindazáltal kevés írás szól az ő alakjáról. Amit Luther előadott, az kockázatos lehet, mivel a régiekkel, még hozzá a legjobbakkal vet össze mindent. Mindazonáltal, kedves olvasó, a te feladatod az lesz, hogy Mártonnak bizalmat szavazz, és jóindulatodról biztosítsd. Igyekezz tiszta lélekkel nekifogni az olvasásnak, s emberi szenvedélyeidnek parancsolj, azaz röviden, Krisztus tudományát Krisztus vezetésével olvasd. Élj boldogul! A szászországi Wittenbergben, 1519. március havában.

*Márton atya zsolttármagyarázatai, melyeket a wittenbergi teológusoknak adott elő
Luther Márton atya a teológusoknak üdvözlését küldi*

Kiváló teológusok!

Tudom, hogy lesznek, akik fennhéjázással, és mint már megrögzött bűnőmmel, önhiúsággal fognak vádolni, amiért e virágzó században a nyilvánosság elé lépek, még hozzá úgy, hogy a Szentírás talán legnehezebb könyveit merészelem tárgyalni, tudniillik a Zsoltárokat és Pál leveleit, különösen, hogy a műveltek számára gyermeknek, mások számára hitehagyottnak és szakadárnak tűnhetek az évek óta elfogadott magyarázatokhoz képest. Azonban gondolja így, aki akarja, én pedig jobb szeretek a saját zugomban suttogni, mint beszédemmel vidékről vidékre bolyongani. Teljes mértékben tisztában vagyok mind tudatlanságommal, mind jelentéktelen életemmel. Úgy hiszem, ezáltal Istent szolgálom és sok embert, különösen pedig titeket. Én úgy vélem, nem az a teológus, aki nagy dolgokat tud, és sok mindent előad, hanem az, aki szentül és teológus módjára él. S minél távolabb állok ettől az életmódtól, annál kevésbé van ínyemre hivatásom. Ezért közös teológiánkra kérlek titeket: vádoljon be engem, aki akar, s amivel akar, ezáltal mikor az a dolog elérkezik majd hozzám, aki súlyosabb ügyekkel vagyok bevádolva, számomra a dicsőség, a gyalázat, a gazdagság és a szegénység vagy bármi, amit az egyik ember a másiknak nyújtani vagy amivel ártani tud, már mindennapos próbát jelentsen. Ezt tegyétek, és amikor igazán szorongatnak, imádkozzatok értem azért, hogy Krisztusban kereszténynek mutakozhassam, és hogy szenteltessék meg az ő szent neve énbenem. Éljetek boldogul Krisztusban!

Psalmus 112

1 Beatus vir qui non abiit in consilio impiorum, et in via peccatorum non stetit, et in cathedra pestilentiae non sedit;

2 sed in lege Domini voluntas eius, et in lege eius meditabitur die ac nocte.

3 Et erit tamquam lignum quod plantatum est secus decursus aquarum, quod fructum suum dabit in tempore suo: et folium eius non defluet; et omnia quaecumque faciet prosperabuntur.

4 Non sic impii, non sic; sed tamquam pulvis quem proicit ventus a facie terrae.

5 Ideo non resurgent impii in iudicio, neque peccatores in concilio iustorum,

6 quoniam novit Dominus viam iustorum; et iter impiorum peribit.

¹² Luther eredetijében nem szerepelnek a zsolttárok, hanem rögtön az értelmezés következik. Azonban mivel a magyarázatok során a szerző folyamatosan összeveti a Vulgata szövegét a héberrel, fontosnak tartottam a Vulgata latin verzióját és a legújabb magyar bibliafordítást is itt hozni: *Biblia, a Magyar Bibliatanács megbízásából kiadta a Magyar Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest, 2014.* Fordításom során ahol csak lehet, ebből a kiadásból hozom az idézeteket, kivéve, ha a Vulgata szövege jelentősen eltér, és úgy hivatkozik rá Luther. Ahol idézetei nem pontosak, ott követtem az ő szövegét, azonban ilyenkor is hoztam azért a bibliai helyeket, ahol lehetett, utalva az esetleges kihagyásra [...] vagy többletre {...}. (Frazer-Imregh Monika)

Első zsoltár

1. Boldog ember az, aki nem jár a bűnösök tanácsa szerint, nem áll a vétkesek útjára, és nem ül a csúfolódók székére,
2. hanem az Úr törvényében gyönyörködik, és az ő törvényéről elmélkedik éjjel-nappal.
3. Olyan lesz, mint a folyóvíz mellé ültetett fa, amely idejében megtermi gyümölcsét, és nem hervad el lombja. Minden sikerül, amit tesz.
4. Nem így járnak a bűnösök, hanem úgy, mint a pelyva, amelyet szétszór a szél.
5. Ezért nem állhatnak meg a bűnösök az ítélet idején, és a vétkesek az igazak közösségében.
6. Mert ismeri az Úr az igazak útját, a bűnösök útja pedig semmibe vész.

Boldog ember az, aki nem jár a bűnösök tanácsa szerint¹³

Minden földi halandó keresi a boldogságot, s nincsen olyan ember, aki ne kívánná magának, hogy jól legyen, s ne gyűlölné, ha valami baja van. Mindazáltal mindenki egytől egyig eltávolodott az igaz boldogság tudásától, és azok még jobban, akik a leginkább keresték, miként a filozófusok,¹⁴ akik közül a legjelesebbek az erénybe vagy az erény cselekedeteibe helyezték azt, ami által az egyéb tevékenységekben eléggé szerencsétlenül megfosztották magukat mind ennek, mind az eljövendő életnek a javaitól.¹⁵ Még ha a tömeg alaposan tévedett is, amikor a testi gyönyörökben kereste a boldogságot, legalább ennek a világnak a javaiba belekóstolt. A filozófus pedig, midőn az égről szónokol, lemond mindennek a tanulmányozásáról.

[Dávid] a boldogságnak egy senki számára nem ismerős meghatározását hozza fel: „Boldog, aki Isten törvényét szereti” – ez a rövid meghatározás. Ám tudja, hogy ez minden ember érzésével ellenkezik, különösen a bölcsékével. Lássuk azonban először nyelvi szinten, utána a teológiai részét.

A héberben többes számban áll itt az ‘aschre’, tehát ‘boldogok’, ami lehet hímvagy semlegesnem – szó szerint „boldogok a férfiak, akik nem járnak”, mint ha azt mondaná: „minden rendben van annak a férfinak a számára, aki, stb.”. Minek vitáztok? Minek vontok le hiábavaló következtetéseket? Ha ezt az egyetlen gyöngyszemet megtalálja valaki, hogy Isten törvényét szereti, és elkülönül a bűnösöktől, annak számára minden a legjobb, ha viszont ezt nem találja meg, kereshet mindenféle javakat, mégsem talál majd egyet sem. Miképpen ugyanis a tiszta emberek számára minden tiszta, úgy azok számára, akik szeretettel fordulnak mások és a dolgok felé, minden szeretreméltó, a jók számára pedig minden jó, és általában:

¹³ *Beatus vir, qui non abiit in consilio impiorum.*

¹⁴ Luther itt a skolasztikus filozófusokra céloz.

¹⁵ Ezen elsőre furcsának tűnő kritikához lásd a zsoltármagyarázatok végét, ahol az utolsó mondatban Luther az isteni kegyelemre való támaszkodást helyezi ezzel szembe követendő példaként.

amilyen te vagy, olyan Isten is tehozzád, s a teremtményei annál inkább. Ha tehát Isten a kiválóhoz kiváló, a rosszhoz pedig rossz, a szenthez szent, akkor semmi nem lehet jó annak a számára, aki gonosz, semmi nem lehet örvendetes annak a számára, akinek Isten törvénye nem örvendetes.

A 'férfi'¹⁶ jelentése háromféle lehet a Szentírásban: a korra, a nemre és a bátorságra utalhat. A korra utal itt: 1Kor 13: „amikor pedig férfivá lettem, elhagytam a gyermeki dolgokat.”¹⁷ Nemre vonatkozik a következő szakasz: Mt 1: „Jákób fia volt József, férje Máriának”,¹⁸ és ez: Jn 4: „menj el, hívd a férjedet”.¹⁹ Bátorságra ez: 1Kir 16:²⁰ „Mondta Dávid Abnérnak: Hát nem vagy te férfi?”²¹ Itt pedig ezen harmadik mód szerint értjük a férfit, hogy a női nemet ne zárjuk ki a boldogságból.

'Nem járt', azaz héberül 'loalach', nem járt, nem lépett be, nem ment be, ami görögül így van: οὐκ ἐπορεύθη. Márpedig tudvalevő, hogy a Szentírásban a járni és belépni igék szimbolikus jelentéssel bírnak, azaz élni és kapcsolatban állni a jelentésük, miként a 14. zsoltárban:²² „az, aki feddhetetlenül él”,²³ és itt: Róm 8: „Nincs kárhozat azok számára, akik nem a test szerint élnek”.²⁴

A 'tanács'²⁵ itt kétségtelenül a rendeletek és előírások jelentésében értendő, mivel az emberek bárminemű közössége csak úgy maradhat fenn, ha azt meghatározott rendeletek és törvények alakítják ki és őrzik meg. Ehhez a kifejezéshez a bűnösök gögje és gonosz vakmerősége kapcsolódik. Először is, mert nem az Úr törvényei szerint kívánnak élni, hanem saját belátásukra hagyatkoznak. Azután tanácsnak nevezik azt, ami okoskodásnak hangzik, és útnak azt, amiről nem tudják, hogy tévút.²⁶ Ez ugyanis a bűnösök veszte, hogy a saját szemükben okosaknak tűnnek, és hogy vétségeiket a belátás és a helyes út álruhájába öltöztetik fel saját maguk számára. Ha ugyanis nyilvánvaló vétséggel próbálkoznának az emberek, akkor annak a boldogságnak nem lenne nagy a dicsősége, hogy nem járunk velük. Nem azt mondja ugyanis: „a bűnösök ostobasága szerint” vagy „a vétkesek tévelygése szerint”. A lehető leggondosabban figyelmeztet bennünket, hogy legyünk óvatosak a jó látszatával szemben, nehogy az ördög angyala a fény angyalának álruhájába bújva ravaszságával rászedjen minket. A bűnösök tanácsát pedig Isten törvényével állítja szembe, hogy tanuljunk meg odafigyelni a báránybőrbe bújt farkasokra, akik készek mindenkinek tanácsokat adni, mindenkit tanítani, mindenkit segíteni, jól lehet erre a legkevésbé sem képesek.

¹⁶ *Vir.*

¹⁷ 1Kor 13,11.

¹⁸ Mt 1,16.

¹⁹ Jn 4,16.

²⁰ 1Sám 26,15.

²¹ *Numquid non vir tu es?*

²² Zsolt 15,2.

²³ *Qui ingreditur sine macula.*

²⁴ Róm 8,1: *Nihil [ergo nunc] damnationis [est] iis, [qui sunt in Christo Jesu:] qui non secundum carnem ambulant.*

²⁵ *Consilium.*

²⁶ Zsolt 1,1: *Beatus vir qui non abiit in consilio impiorum, et in via peccatorum non stetit.*

‘Bűnös’, ami héberül ‘rascha’: Szent Hilarius igen helyes meghatározása szerint az az ember, aki gonoszul gondolkodik Istenről. A bűnösség ugyanis sajátlagosan a hitetlenség vétke, és a szívben lakozik, azonban különféleképpen és következetlenül fordítják. Ezért e két dolgot mindig ellentétesnek kell tekintenünk: az istenhitet és a bűnösséget, miként Isten törvényét és az emberek tanácsát. Amikor ugyanis a jámborságról és a bűnösségről vitázunk, akkor nem az erkölcsökről, hanem a nézetekről vitázunk, azaz az erkölcsök forrásairól. Hiszen akinek a hite igaz Istenben, az csak jót tud cselekedni, s csak jó szokásokat tud mutatni. Ha az igaz ember akár hétszer elesik egy nap, ugyanannyiszor talpra is áll. A bűnösök azonban beleesnek a bűnbe, de nem állnak talpra. Azok, akik hitetlenek, semmi jót nem tesznek, ugyanis mindaz, amit cselekednek, csupán kinézetre szép, a Behemótnak az árnyéka az, mely által saját magukat is becsapják, s az egyszerű embereket pedig elkábítják. Tehát jámbor az, aki hitből él, bűnös az, aki hitetlenségben él.

A vétkes pedig máris itt áll előttünk. Ez a bűnös külső megnyilvánulása, hiszen a tanácsot és a szívbe rejtett bűnöst nem láthatjuk. Tehát a külsőlegesen megnyilvánuló cselekedetekben, szokásokban, törekvésekben szólal meg és mutatja meg azt az utat, ahogyan a tanács immár megvalósult, és hogy úgy mondjuk, gyakorlattá vált; s ami bent gonosz érzület volt, kint is működésbe lép. Ez az út azonban, mint mondtam, szinte mindig csábítóbb, mint a jámborok útja. Hiszen a goromba vétkeket mindenki figyelmeztetés nélkül is könnyen elkerülné, de legalábbis felismerné.

Az ‘áll’ a makacsságra utal és a kemény nyakra, ami által a gonoszság szavaival mentik fel magukat büszkén, javíthatatlanná válva így bűnösségükben, melyet ők jámborságnak vélnek. A szentek esetében ugyanis az állás a szilárdság jelképe, Róm 15: „Tulajdon urának áll vagy bukik. De meg fog állni, mert van hatalma az Úrnak arra, hogy megtartsa.”²⁷ Ezért a héberben az oszlop neve az állni igéből jön, ahogy a latinban a szoboré: *statua*. A bűnösök ugyanis abban találnak a maguk számára mentséget és igazolást, hogy számukra úgy tűnik: helyesen élnek, és szép tettekkel tündökölnék mások előtt.

A ‘szék’ és a ‘székre ülni’ a tanítással egyenlő, a tanítói, professzori hivatással. Mt 23: „Az írástudók és a farizeusok Mózes székében ülnek”.²⁸ Ugyanígy a trónon ülni egyenlő ezzel: uralkodni vagy királynak lenni, ahogy a Királyok könyvében gyakran előfordul: ‘a trónszéken ülni’ azt jelenti: királynak lenni, ‘a törvényszékben ülni’ pedig: bírának lenni.

Még ha a latin *pestilentia* – ‘ragály’ nem is szó szerinti fordítás,²⁹ a szó erejét mégis kellőképpen visszaadja, héberül ugyanis itt ‘gúnyolódók’, ‘csúfolódók’ áll.³⁰ Vanak ugyanis gúnyolódók, akiket a Zsoltárok csalárdságukért és ravasz nyelvükért dorgálnak, mert ők az igaz tanítás álcája alatt téves tanok mérgét kínálják. Hiszen

²⁷ Róm 14,4.

²⁸ Mt 23,2.

²⁹ *Vulgata*, Zsolt 1,1: *et in cathedra pestilentiae non sedet.*

³⁰ Zsolt 1,1: „és nem ül a csúfolódók székére.”

a pestis nem tud olyan ragályos lenni a testben, mint a bűn tanítása az elmékben. „És szavuk úgy terjed, mint a rákos fekély” – mondja az apostol: 2Tim 2.³¹ És miként a bölcseket méltán nevezik a földkerekség egészségének: Bölcsesség 6,³² úgy a bűnösöket meg helyesen hívják a földkerekség ragályának. Mi lehetne ártalmasabb csalás, mint a tiszta igazságra szomjazó lelkeknek halálos mérget adni? Tehát az egyház mindennapos gyakorlata szerint a helyes élet a hitben és a szokásokban ismerszik meg, az előbbin múlik, hogy valaki jámbor vagy bűnös, az utóbbin pedig, hogy vétkes vagy szent. Itt is leírja ezt a két állapotot, sőt megtoldja még egy harmadikkal, mivel nem esett még szó arról, honnan jön a bűnösség. Miután ez az embert megfertőzte belül bizonyos nézetekkel, kívül szokásokkal, így tör elő, és másokat is magával ragad ugyanazon romlásba, nem elégedvén meg azzal, hogy maga bűnösen gondolkozik és gonoszul él, hanem másokat is a bűnre tanít. Ennyit a nyelvi kérdésekről.

Mindenekelőtt azt kell megvizsgálnunk a Szentírásban, hogy milyen bölcsen tartózkodik csoportok és személyek megnevezésétől. Hiszen jóllehet ebben a zsolttárban kétség kívül először a zsidókról beszél, úgy mondja az apostol is: „először a zsidóknak, majd pedig a görögöknek”,³³ és Róm 3: „Tudjuk pedig, hogy amit a törvény mond, azt a törvény hatálya alatt élőknek mondja”,³⁴ mégsem így szól: boldog az a zsidó, vagy boldog ez és ez; sem nem így: a pogányok vagy ezek meg ezek tanácsa szerint, hanem függetlenül: „Boldog ember az, aki nem jár a bűnösök tanácsa szerint, nem áll a vétkesek útjára, és nem ül a csúfolódók székére” stb., bárkik is legyenek végül azok, mivel nincsen kivételezés Istennél.³⁵

S ez múlhatatlanul szükséges volt, hogy Isten szava, mivel örökkévaló, az emberek minden nemzedékéhez és fajtájához szóljon. Mert még ha változnak is időről időre az erkölcsök, a személyek, a helyek, a vallási szokások, a jámborság vagy a bűnösség mégis ugyanaz marad minden korban. Így láthatjuk a prófétákat a hamis prófétákkal szemben, az apostolokat a hamis apostolokkal szemben, a tudósokat az eretnekekkel szemben, akik szintén írásokban fejezték ki nézeteiket, mindazáltal nem is a próféták vagy apostolok vagy tudósok vagy ezek ellentéteinek neve számít, hanem hogy jámborokra vagy bűnösökre találunk-e bennük.

Ezért, ha valakinek említésre kerül a neve, a többiek ne gondolják, hogy ez rájuk nem vonatkozik, ha valami rosszról van szó, vagy ha valami jóról, akkor ne gondolják, hogy az egyedül rájuk vonatkozik, ahogy a zsidók is magukra értik, bármi jót ígért az Úr Ábrahám magja és Izrael számára, és akik ellen ez a zsolttár először kikel, mint mondtam. Ezért mi is a szent atyák példájára a zsolttárt a velünk élő nemzedékre vonatkoztassuk, sőt, inkább kövessük, hogy aki minket megelőzött,

³¹ 2Tim 2,17.

³² *Vulgata, Sap 6,26.*

³³ Róm I,16.

³⁴ Róm 3,19.

³⁵ Róm 2,11.

minden bűnöst felfedve, arról inkább azt lássuk, hogy így tesz, mint azt, hogy ezt csak ráerőltetjük.³⁶

Azt mondja tehát: „Boldog ember az, aki nem jár”, vagyis mikor oly sok ezer bűnös van körülöttünk, hogy ezt mondhatnád: Zsoltárok 11,2: „Szabadíts meg, Istenem, mert már nincsenek szentek, megfogyatkoztak a hívek az emberek között”; ahogyan itt is: Mikeás 7: „Kivesztek az országból a hívek, nincs becsületes ember”³⁷ akkor ugye boldog és bátor az az ember, hitében erős, aki a hatalmas tömegben nem a széles utat járja, ezért tőlük sok gyalázatot és gonoszságot szenved el, s nem is egyezik bele, hogy velük járjon, s ami még a kiválóakat is megtévesztené, nem csapja be a bűnösök tetszetős tanácsa? Nagy dolog, hogy a gazdagság, a gyönyörök, a hírnév nem nyűgözi le; ám az a legnagyobb győzelem a számára, hogy a bűnösök csillogó bölcsességén és igazságán felülemelkedett, midőn leginkább a tiszta hitét támadták benne.

Jegyezd meg tehát, hogy a zsoltárnak ezek a szavai a hitre vonatkoznak, mivel nem a látszat szerint beszélnek az emberekről – ugyanis (mint mondtam), úgy beszél rólunk, mint akikről senki nem gondolná, hogy bűnösök. A szellemtől eltelve beszél a próféta, amikor az a dolog is bűnös (azaz hit nélküli), ami az emberek számára a legjámborabb, miként Préd 8: „Így láttam, hogy a bűnösöknek temetést rendeztek, akiket, míg éltek, szentek gyanánt tiszteltek, és dicséret övezte őket a városban, mintha igazságos tetteket hajtottak volna végre.”³⁸ És Zsolt 36: „Láttam a felmagasztalt bűnöst, mint Libanon cédrusát.”³⁹ Szörnyű dolgok ezek, hiszen ki keresné a bűnt ott és olyan mélyrehatóan?

Ám azt hallottam: a zsoltár nem csak a bűnösöket és a vétkeket dorgálja. Mert hogy minden ember Krisztuson kívül bűnös és vétkes, de azok a leginkább, akik kettős vétékben vétkesek, mint akik jóllehet bűnösök, ezt nem ismerik el, ráadásul tanácsot adnak, eszerint járnak el, és a bűnt megszépítik. Hiszen nem így szól a zsoltár: „Boldog ember az, aki nem jár bűnösként és nem vétkes”, hanem: „a bűnösök tanácsa szerint” és „a vétkesek útjára”. Tehát azoknak nem elég, hogy bűnösök, hanem még igaznak és szentnek is akarnak látszani, a bűnösséget a jámborság lepélébe rejtve.

Szerinted kire utalhat korunkban? Én nem merném személy szerint megnevezni, nehogy a papok, az egyházi emberek és a püspökök kikerülhetetlen Charybdis-

³⁶ Homályos célzás, nem tudtam igazán eldönteni, hogy kire céloz. Az eredeti így szól: *Quare et nos exemplo sanctorum patrum psalmum ad enandem generationem, quae nobiscum agit vitam, trahamus, immo sequamur potius, ut qui nos praevenit, omnes impios arguens, et a nobis inveniatur hoc agere magis, quam cogatur.*

³⁷ Mik 7,2.

³⁸ *Vulgata*, Préd 8,2: *Vidi impios sepultos, qui etiam cum adhuc viverent in loco sancto erant, et laudabantur in civitate quasi iustorum operum.* A 2014-es Biblia-kiadásban: Préd 8,10: „Így láttam, hogy a bűnösöknek temetést rendeztek, amikor meghaltak, de eltávolították a szent helyről azokat, akik becsületesen éltek, és elfelejtették őket a városban.”

³⁹ Zsolt 36,35. *Vulgata*: *Vidi impium superexaltatum, et elevatum sicut cedros Libani.* A 2014-es Biblia-kiadásban: „Láttam egy erőszakos bűnöst: olyan volt, mint egy terebélyes zöldellő fa”.

zátonyára fussak. Mert mindig is létezett az Isten szavára közönyös, bűnös embereknek ez a fajtája, s vértanúkkal töltötte meg az eget – nem más okból, mint hogy úgy vélték, hogy ők engedelmesek Isten irányában, s úgy látták, hogy a hitért küzdenek, az igazán jámborokat pedig mint bűnösöket keményen vádolták.

Mégis tudd meg, és ne legyen kétséged afelől, hogy azokra utal, akik egyedül a szertartásokon, ünnepélyeken és egyéb vallásos körmeneteken és búcsújárásokon tündökölnék és feltűnősködnék ruhájuk, étkeik, a helyek és a különleges alkalmak révén, vagy legföljebb a cselekvéseikhez és beszédeikhez mérik a jámborságot, különösen azok, akik a saját tekintélyük, kiváltságaik, méltóságaik, hatalmuk és jogaik érdekében kibékíthetetlenül meghasonlanak magukkal, és bármit inkább készek elszenvedni vagy megtenni, mint hogy kölcsönös szeretetben egymás iránt engedjenek és megalázkodjanak. Hogy ők maguk bűnösök, azt abból értheted meg, hogy magabiztosak és a saját életükben hisznek, és nincsen bennük istenfélelem. Mert ez legyen számodra az örök és csalhatatlan mérce, és biztosabb, mint a próbakő (ahogy mondani szokás); ez a bűnösök ismertetőjele: nem félik Istent, aggodalom nélkül mindent feltételeznek könnyörületességéről (így vélekednek). A jámborok sajátságára viszont, hogy Jóbbal együtt minden cselekedetükben óvatos aggodalommal járnak el, soha nem bízzák el magukat a saját igazságukban, és a saját tiszteletreméltóságukat a szeméttel egyenértékűnek tartják, ezért nem is tudnak küzdeni érte, sem önmagukat igazolni vagy megbosszulni, hanem méltónak tűnnek mindenki gyűlöletére vagy bosszújára. Ezért mondom, hogy a hitnek szemre és fülre van szüksége, hogy a Szentlélek e szavait meghalld, és ezeket a dolgokat meglásd: az ember ugyanis nem képes ezeket megérteni.

Ne gondold, hogy elítélem a szertartásokat vagy a munkájukat, azonban beképzeltségüket, elbizakodottságukat, fáradozásukat veszedelmesnek nevezem, mert azt látjuk, hogy ezek által történik, hogy szektákat alkotnak, haragot táplálnak, megrövidítenek egyeseket, és mindenféle szörnyű gaztettet hajtanak végre. S mindezt a jámborság nevével leplezik, a saját határozatukkal takarják be, a saját dogmaik színe alatt. Ha ugyanis lenne bennük alázat, ez nem következhetnék be.